

<https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-05>

УДК 341.211

С. Г. ПЕВКО

доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6

E-mail: Stanislav.advocate@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Харків, 61000, Проспект Льва Ландау, 27

МІЖНАРОДНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ПОГЛЯД)

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У даній статті досліджено теоретико-правову можливість притягнення до міжнародно-правової відповідальності держави учасниці правовідносин публічного характеру, за для визначення фактичних механізмів реалізації заходів впливу та види правових наслідків, що застосовуються до держави-поручниці міжнародно-правових норм, шляхом аналізу поглядів вчених щодо питання відповідальності держав, їх видів, правової бази міжнародного характеру, що регулює питання механізму та засобів впливу на державу.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Спочатку наголошено на квінтесенції аксіології відповідальності, як правого явища та його місце у міжнародно-правових відносинах. Також на підставі дослідження поглядів науковців, було визначено деференціацію міжнародної відповідальності. Визначено декілька її видів. Перший вид відповідальності, що настає у випадках протиправних дій у вигляді порушення договірних зобов'язань другий вид відповідності, що настає за вчинення міжнародних злочинів. Наголошено на правовому регулюванні відповідальності за протиправні діяння у сфері зобов'язальних правовідносин. Проаналізовано основні міжнародні нормативні акти, що регламентують процедуру притягнення до відповідальності, забезпечення миру та безпеки на зовнішньодержавному просторі. Приведено міжнародну практику, що розкриває випадки притягнення до міжнародної відповідальності на прикладі держав, що мали участь у правовідносинах із порушенням міжнародно-правових норм.

Висновки. За результатом дослідження встановлено дуалістичність підходів щодо відповідальності держав. Зроблено висновки щодо перспектив та реалій притягнення до міжнародно-правової відповідальності держави.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: держава, протиправність, зобов'язання, міжнародні, злочин, санкції, процес, правопорушення.

Як цитувати: Певко С. Г. Міжнародна відповідальність держав (теоретико-правовий погляд). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2023. Вип. 36. С. 43-54. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-05>:

In cites: Pevko S. G. International responsibility of states (theoretical and legal view). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (36), P.43-54. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-05> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У сучасному світі питання міжнародно-правової відповідальності держав набирає все актуальнішої теми. Держави взаємодіють у міжнародно-правових відносинах з важливих питань власного розвитку та світового прогресу. З метою більш тісної взаємодії у міжнародному праві виокремлюються такі державні союзи, як: Європейський союз, Організація об'єднаних націй, НАТО тощо. Мета існування даних об'єднань є різна, а але в той чи іншій мірі вони направлені на задоволення економічних, політичних та питань безпеки їх країн-членів (учасників). Відповідні союзи мають внутрішні правила, що регулюють відносини між їх членами. Але, на міжнародно-правовій арені, не має єдиних загальнообов'язкових для всіх держав правил

поведінки, що визначають міжнародні відносини. Це обумовлене тим, що кожна держава має суверенітет, як невід'ємна ознака територіального утворення. Тому, за для розповсюдження відповідних міжнародно-правових норм на певну державу, вона повинна їх прийняти, шляхом погодження їх дотримання. Враховуючи специфіку міжнародно-правових норм публічного права, які відмінні від класично складової: гіпотези, диспозиції та санкції, переважно мають лише гіпотезу та диспозицію. Це ще раз вказує на специфіку правового регулювання публічних міжнародних відносин. В даних правовідносинах, санкції погоджуються їх учасниками, а не встановлюються централізовано.

Тому, постає питання правових реалій

притягнення до відповідальності суверенних держав за порушення правових норм.

Стан наукового дослідження теми. Питанням порядку притягнення до міжнародно-правової відповідальності суверенних держав займалися: Василенко В.А., Зелінська Н.А., Курис П. М., Буроменський М.В., Манійчук Ю.В., Важна К.А. навіть створила окремих підручник «Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві». Але конкретні випадки у яких можливість притягнення до відповідальності держав, досліджені не були.

Метою дослідження у даній статті є визначення міжнародно-правових реалій публічної відповідальності держави, а саме шляхів притягнення до відповідного виду відповідальності, джерела їх регламентації та правові наслідки, що можуть застосуватися за вчинення протиправного діяння.

Основні результати дослідження. Відповідальність є способом стримування учасників правовідносин від порушення правових приписів, що санкціоновані та регламентовані державою в особі владних органів. Держава створює шаблони правил поведінки, які регулюють суспільні відносини. Основу правового регулювання становлять правові норми в яких закріплюються нормативні приписи. Виходячи із диференціації приписів норм права, вони мають різну структуру. Санкція, як структурний елемент правової норми, передбачений у нормах-заборонах, які встановлюють недопустимість вчинення певних дій. У національному праві відповідні норми-заборони передбачені у кодифікованих нормативно-правових актах (говорячи про Україну), що об'єднані в інститути за критерієм спільного об'єкту правового регулювання. Розглядаючи міжнародну відповідальність, слід зауважити про відсутність єдиних кодифікованих актів, що регламентують перелік види протиправних дій. За для об'єктивного розгляду міжнародно-правової відповідальності держав, необхідно визначити квінтесенцію даного поняття та встановити супутні правові явища цього питання.

Відповідальність, як термін визначили ще у класичній міжнародній правовій теорії. Із завдання шкоди впливає обов'язок, який ґрунтується на природному праві відшкодувати завдану шкоду [1]. Але постає питання про специфічний вид відповідальності суб'єкта, що має незалежність у відносинах з іншими особами.

При Організації об'єднаних націй (далі іменується – ООН) діє комісія з питань міжна-

родного права. Так, доцільно навести офіційне визначення Організації об'єднаних націй щодо відповідальності. Комісія міжнародного права визначила міжнародну відповідальність, як усі форми правових відносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку з правопорушенням, що вчинене державою, незалежно від того, обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права, і незалежно від того, чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати заподіяну шкоду, включають можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом [2].

Також було визначено комісією з міжнародного права відповідні принципи, як основні ідеї, засади правової міжнародної відповідальності, що ґрунтуються на нормах звичаєвого права та узагальненої теорії. Можна навести такі принципи міжнародно-правової відповідальності, як: відповідальність за будь-які міжнародно-правові діяння держави, визначення суб'єктів таких діянь, визначення умов наявності міжнародно-правових діянь, незастосування внутрішнього права для визначення наявності таких діянь [3, с. 312].

Тобто, можна зробити висновок, виходячи із тверджень які надала комісія ООН щодо відповідальності держав за вчинення порушень міжнародно-правових норм, що до держави порушниця можуть бути застосовані відповідні санкції, як потерпілою державою так і іншими суб'єктами міжнародних відносин, що є видом відповідальності.

Щодо квінтесенції міжнародно-правової відповідальності, також є погляди вчених, дослідників. Як стверджують науковці, відповідальність держави є основоположним принципом міжнародного права, що впливає із природи міжнародної правової системи і доктрин державного суверенітету і рівності держав [4].

Міжнародно-правова відповідальність – це юридичні відносини, що виникають у міжнародному праві у зв'язку із правопорушенням, вчиненим державою або іншим суб'єктом міжнародного права, або у зв'язку із шкодою, завданою одним суб'єктом іншому в результаті правомірної діяльності [6, с. 322]. Тому варто виокремити ті ознаки відпо-

відальності, які притаманні сучасній концепції міжнародного права:

1) настає за вчинення міжнародного правопорушення або за шкідливі наслідки дій, ще не порушують норм;

2) спрямована на забезпечення міжнародного правопорядку;

3) пов'язана з негативними для правопорушника наслідками;

4) реалізується в міжнародних правоохоронних відносинах, що виникають між суб'єктом правопорушником (найчастіше державою) та міжнародним співтовариством загалом (у разі порушення норм *jus cogens* та *ergo omnes*) [6, с. 325].

Концепція міжнародної відповідальності сьогодення, визнає суб'єктів міжнародного права – державу та міжнародні організації. Стосовно певних осіб, фізичних, вони не вважаються суб'єктами міжнародно-правової відповідальності, також коли здійснюють міжнародні протиправні діяння у вигляді посадових осіб і можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності включаючи з міжнародною кримінальною відповідальністю.

Отже, можна зробити висновок, що навіть враховуючи незалежність держав від інших суб'єктів міжнародних публічно-правових відносин, у разі порушення правових норм, до них можуть бути застосовані міри відповідальності у вигляді санкцій, як з боку потерпілої держави так зі сторони інших суб'єктів права.

Але постає питання виникнення підстав, за наявності яких до держави можуть бути застосовані міри відповідальності. Категорія «підстава юридичної відповідальності» містить дві взаємопов'язані та водночас різні сторони, які відповідно виражаються в нормативних (правових) і юридико-фактичних підставах відповідальності [5, с. 101]. Під нормативно-правовою підставою міжнародно-правової відповідальності низка авторів розуміють сукупність юридично обов'язкових міжнародно-правових актів, на основі яких певна поведінка або утримання від дій кваліфікуються як міжнародне правопорушення і через які суб'єкт міжнародного права повинен нести міжнародно-правову відповідальність [6, с. 464]. Під юридичними підставами відповідальності держави за міжнародні правопорушення варто розуміти всю сукупність юридично обов'язкових приписів міжнародно-правових актів, на основі яких певний варіант поведінки держави кваліфікується як міжнародне правопорушення [7, с. 60]. Відповідні нормативно-правові акти міжнародного публічного характеру вміщують прямі або опосередковані нор-

ми-заборони, що є основою характеристики відповідного варіанту поведінки держави, як суб'єктом права, протиправною. Відповідні ознаки, що має правовий акт, створюють характеристику міжнародного протиправного діяння, від сукупності яких залежить відповідний вид регулятивно-охоронних правовідносин, що виникає внаслідок вчинення протиправних діянь, передбачених відповідною нормою права.

Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй у рішенні у справі «Rainbow Warrior» відзначив, що будь-яке порушення державою певного зобов'язання, незалежно від походження, призводить до відповідальності держави, отже, компенсування шкоди [8, с. 251]. У справі про дипломатичний та консульський персонал Міжнародний суд ООН зазначив, що для встановлення відповідальності Ірану треба розглянути, серед іншого, питання про те, наскільки відповідне діяння є сумісними або несумісними із зобов'язаннями Ірану за чинними договорами або за іншими нормами міжнародного права, що можуть бути застосованими [9, с. 56].

Щодо питання відповідальність держав, його будемо розглядати в контексті правових наслідків, що виникають внаслідок порушення встановленого міжнародного миру та безпеки. Так, як у залежності від виду вчиненого порушення міжнародно-правових норм, які також регулюють багато різноманітних видів міжнародних відносин, виникають різного виду відповідальність, як вид правового наслідку. Одним із основних документів, що визначає міжнародний правопорядок, мир та безпеку є Статут Організації Об'єднаних Націй. Учасники даної організації зобов'язані дотримуватися його положень. Метою існування ООН є підтримання миру та безпеки між державами. Окрім цього, положення даного нормативно-правового акту, регулюють питання економічного та соціального розвитку на міжнародному рівні, питання міжнародної безпеки та порядок вирішення у міжнародному суді правопорушень держав, встановленого порядку. У випадку порушення встановленого правового режиму міжнародних відносин, до держави-порушниці можуть застосовуватися санкції економічного характеру. Виходячи із того, що держава є специфічним суб'єктом правовідносин, тобто являє собою спосіб об'єднання суспільства, виходячи із положень теорії держави та права, у держави існує лише інтереси. Тому враховуючи норми Статуту ООН, до держави-порушниці міжнародного права можуть бути застосовані лише санкції

обмежувального характеру, що впливають на її економічні інтереси тощо.

Відповідно до Статуту ООН, органом що розглядає питання збройної агресії держав є Рада Безпеки. Даний орган забезпечує підтримання миру та безпеки у світі шляхом реалізації наданих функцій. Так, Рада Безпеки може виносити рекомендації щодо врегулювання спірних правовідносин, що виникли між державами. Тобто вирішувати спір у поза судовому порядку або рекомендувати звернутися до міжнародного суду. У разі не дотримання рекомендацій та не врегулювання спору у поза судовому порядку, до держави-порушниці можуть бути застосовані обмежувальні санкції у вигляді економічних обмежень, розірвання договірних відносин, дипломатичних тощо. У відповідних випадках, Рада Безпеки може застосувати воєнні заходи вирішення конфлікту. Шляхом введення на територію військ, за допомогою залучення держав учасників ООН. При цьому, у разі застосування військ для збройного вирішення питання з державою агресором, повинна бути попередня згода держав учасниць, які надали війська. Але обов'язок введення військового контингенту виникає у разі нападу на державу члена ООН. В інших випадках обов'язковий порядок застосування даного заходу до держав, що не є членами ООН, не застосовується.

Підставою здійснення заходів рекомендаційного рішення або заходів впливу, є наявність факту застосування збройної агресії або створення загрози існування миру державою. Тому за для підтримання міжнародного правопорядку вкрай необхідно, щоб правові норми, які закріплені у міжнародних нормативно-правових документах, мали практичну площину впливу.

Окрім цього, Статутом ООН регулюється питання вирішення спірних відносин між державами, шляхом звернення до Міжнародного суду. Даний суд розглядає будь-які правові питання, що виникають між державами учасницями ООН, правовідносини між якими склалися на підставі норм Статуту або на підставі інших джерел міжнародного права. Суд розглядає справу у два етапи: письмовому та усному порядку. Письмовий порядок є першочерговим, передбачає дослідження міжнародно-правових документів та поданих доказів, другий етап, являє собою вислуховування представників держава або їх повірених, адвокатів. Також, суд може отримувати матеріали, що стосуються справи від міжнародних комісій. Рішення суду виноситься колегіально та є

обов'язковим для виконання сторонами справи.

Іншим аспектом групи міжнародно-правових норм за порушення яких настає юридична відповідальність, є норми гуманітарного права. Основними нормативно-правовими актами є: Женевська конвенція та Гаазька конвенція. За для детального визначення правових реалій міжнародно-правової відповідальності, необхідно проаналізувати підстави та порядок її реалізації. Зазначені конвенції, умовно, можна поділити на дві частини: та, що регулює правовий статус військовополонених та інша, що регулює порядок ведення війни. Тому почнемо із змістовного огляду Женевської конвенції.

Женевська конвенція (далі іменується – Конвенція) визначає, правових приписах, правовий статус військовополонених, а саме їх права та обов'язки, порядок їх утримання, притягнення до відповідальності. В даній конвенції визначено, що у разі порушення її положень, а саме: вчинення умисного вбивства, тортур тощо, особу, що віддає відповідні накази, необхідно притягнути до кримінальної відповідальності у порядку визначеному нормативно-правовим актом. Саме види відповідальності у Конвенції не встановлені, а вона лише містить бланкетну норму.

Аналізуючи Гаазьку конвенцію (далі іменується – Конвенція), в ній переважно та повністю, не виходячи із конкретики змістовної складової, описано порядок вирішення конфліктів між державами. Як йдеться у вступній частині де визначається мета правових норм, що в ній закріплені, дана Конвенція створена за для забезпечення існування миру між державами. У главах містяться положення, що визначають форми та порядок вирішення спору між державами. Першою формою вирішення спору є – переговори за опосередкуванням дружньої держави. Визначено, що у разі не можливості сторонам самостійно дійти згоди, щодо спірних правових питань, вони можуть залучити дружню державу, тобто державу яка також є учасником підписання Конвенції або дружня держава має право сама ініціювати участь у переговорах між державами. При цьому рекомендації держави, що бере участь у посередницькій діяльності, не має обов'язкового характеру. Також, ініціювання та проведення переговорів не є підставою для припинення підготовки до ведення бойових дій або їх зупинки чи припинення, у разі якщо переговори ініційовані після початку збройного конфлікту, якщо інше не передбачено домовленостями між сторонами.

Говорячи про державу, як суб'єкта міжнародно-правової відповідальності за порушення норм гуманітарного права слід розглядати, як наслідок порушення міжнародно-правових норм, виникнення обов'язку відшкодувати завдану шкоду потерпілій державі. Держава є одним із суб'єктів міжнародних відносин з поміж: державних утворень, державних організацій, народів та націй, що борються за незалежність держави у процесі її утворення, а також фізичних осіб. Режими відповідальності при здійсненні міжнародних деліктів і міжнародних злочинів є принципово різними. Вчинення міжнародного делікту передбачає, що відповідні правовідносини виникають тільки між зацікавленими сторонами. Держава-правопорушник зобов'язано припинити правопорушення і відшкодувати завдані збитки. Потерпіла держава має право вимагати виконання цього обов'язку. Якщо держава-правопорушник відмовляється виконувати свій обов'язок з відшкодування шкоди, можливе застосування до нього санкцій, тобто заходів тиску (введення торгових та інших обмежень). Заходи тиску можуть застосовуватися державою самостійно або міжнародною організацією (наприклад, держави - члени Міжнародної організації цивільної авіації зобов'язані заборонити польоти над своєю територією літакам тих авіакомпаній, які не виконують вимоги організації). Міжнародне злочин зачіпає інтереси всього світового співтовариства, тому будь-яка держава має право вживати заходів проти держави-правопорушника.

Відповідальність за міжнародні злочини залежить від переліку міжнародних злочинів. В даний час, відсутній загальновизнаний нормативний перелік таких діянь. Вироблений Комісією міжнародного права в статтях про відповідальність приблизний перелік міжнародних злочинів включає в себе різні за ступенем суспільної небезпечності діяння, до яких неможливо застосувати однаковий стандарт міжнародної відповідальності.

Загальновизнана точка зору: підготовка, розв'язання, ведення агресивної війни, злочини проти людяності – це тяжкі міжнародні злочини. Вчинення таких діянь передбачає особливий режим міжнародно-правової відповідальності держави, який має не тільки репараційний, але і пенітенціарний характер. Відповідальність держави може включати окупацію території держави-агресора, відторгнення частини його території. Наприклад, в 1945 р окупація Німеччини мала місце не на основі права переможця, а на основі

принципу міжнародного характеру про відповідальність держави-агресора [10].

Також, питання міжнародно-правової відповідальності держави було предметом обговорення Комісії з міжнародного права ООН (далі іменується – Комісія). Питання про кримінальну відповідальність держави виникло вже на ранньому етапі роботи Комісії над Проектом статей про відповідальність держав. У своїх доповідях Ф. В. Гарсія Амадор починаючи з 1954 року піднімав це питання і у 1956 році він вже чітко висловився на користь кримінальної відповідальності держави. Більшість членів (включаючи С. Б. Крилова) зайняли позицію, згідно якої сучасному міжнародному праву така відповідальність невідома [12, с. 183]. Проте надалі становище почало змінюватися. Враховуючи зазначені обставини, спецдоповідач Р. Аго сформулював проект статті, яка після обговорення і внесення до неї ряду поправок була включена до тексту Проекту статей про відповідальність держав і в 1976 році прийнята Комісією під номером 19 [13, с. 84]. Стаття містить не лише загальне визначення поняття міжнародного злочину (п. 2), але й приблизний перелік тих випадків, у яких міжнародно-протиправне діяння слід кваліфікувати як міжнародний злочин (п. 3). У цьому пункті йдеться саме про окремі приклади, а не про складання вичерпного списку міжнародних злочинів. Стаття 19 була впродовж кількох років предметом широкої дискусії у Шостому комітеті Генеральної Асамблеї ООН [13, с. 84-85].

Держава є складним суб'єктом, з точки зору притягнення до відповідальності. Говорячи про притягнення до відповідальності державу, необхідно визначити: хто саме буде нести відповідальність, представник, що діяв від імені держави або сама держава, як соціальне явище та які саме види, обмежувального характеру, будуть застосовуватися до правопорушника. Щодо цього є поглядів вчених із цього питання.

Концепція кримінальної відповідальності держави стала результатом тривалого розвитку ідей про допустимість встановлення у міжнародному праві відповідальності держав за міжнародні злочини, а також ідей про те, яким повинен бути режим такої відповідальності. Ідеї, викладені в межах вказаної концепції, ґрунтувалися на глибокому і якнайширшому дослідженні питань про міжнародну правосуб'єктність держави, про зміст понять «воля держави» та «вина держави», про сутність міжнародного злочину та про відповідальність за міжнародно-протиправні діяння [14]. Концепція кримінальної відповідальності держави (далі – КВД) розроблялася і підтримується

дійсно видатними фахівцями з міжнародного публічного права різних націй. Основоположником концепції кримінальної відповідальності держави вважають видатного румунського юриста-міжнародника, президента Міжнародної асоціації з кримінального права Веспасіана В. Пеллу. У 1925 р. вийшла праця вченого «Коллективна злочинність держав і кримінальне право майбутнього», в якій В. Пелла виклав цілісну концепцію кримінальної відповідальності держави [15, с. 133]. З визнанням інституту КВД В. Пелла пов'язував ефективність міжнародного права, можливість попередження міжнародних злочинів [16, с. 83]. На думку вченого, кримінальна відповідальність держав уже на той час існувала в міжнародному праві і повне визнання цього нового виду відповідальності могло б мати велике значення для підвищення ефективності міжнародного права [17, с. 133-134]. «Ми хотіли б заявити з усією відповідальністю, – писав В. Пелла вже після Другої світової війни, – що, якщо кримінальне право буде покликане захищати міжнародний мир та цивілізацію, то не можна і не слід виключати з нього принцип кримінальної відповідальності держави» [18, с. 72-73].

Відомим розробником та прихильником концепції кримінальної відповідальності держави є французький юрист, член Міжнародної асоціації з кримінального права, суддя Нюрнберзького Трибуналу від Франції, професор Генрі Доннедьє де Вабр. Інший відомий розробник та прихильник концепції КВД вчений Фархад Малесян захистив у 1985 р. у Стокгольмському університеті докторську дисертацію з питання кримінальної відповідальності держави. Серед розробників і прихильників концепції кримінальної відповідальності держави необхідно назвати також таких видатних вчених: Р. Аго, Р. Дж. Альфаро, В. Ф. Антипенка, А. Бустаманте, Ф. В. Гарсія Амадора, Дж. Гінзбургса, Ж. Дюма, П. Каржо, Г. Кельзена, Х. Лаутерпахта, Л. Ле-Фюра, Ф. Малесяна, А. Сальданья, Е. Сендстрема та ін. [18, с. 8]. Ідеї розробників концепції кримінальної відповідальності держави відрізняються у деяких аспектах, що є зрозумілим і природним зважаючи на те, що вчені є представниками різних правових культур та здійснювали науковий пошук у різні історичні періоди, інколи з великим розривом у часі. Проте ключові ідеї представників концепції КВД є аналогічними, взаємно узгодженими, що дозволяє нам говорити про формування єдиного та сильного наукового напрямку [18, с. 9]. До основоположних

ключових ідей концепції кримінальної відповідальності держави належать: 1) визнання того, що держава може вчиняти міжнародні злочини, а тому повинна нести за них відповідальність; 2) необхідність встановлення різних режимів відповідальності держави за ординарні міжнародні правопорушення (делікти) і за міжнародні злочини (серйозні порушення імперативних норм загального міжнародного права); 3) необхідність створення спеціального міжнародного кримінального судового органу для держав із юрисдикцією розглядати справи і виносити рішення щодо відповідальності держав за міжнародні злочини; такий судовий орган повинен бути міжнародним, діяти на постійній основі, здійснювати юрисдикцію щодо держав на основі використання примусу, володіти виключною юрисдикцією щодо питань своєї компетенції; 4) необхідність прийняття у позитивному міжнародному праві міжнародного кримінального кодексу, який зокрема містив би перелік міжнародних злочинів та перелік можливих форм і мір відповідальності держави; 5) форми і міри відповідальності держави за міжнародні злочини можуть передбачати тимчасове правомірне обмеження суверенітету злочинної держави [18, с. 235-236].

Прихильники кримінальної відповідальності держави дотримуються позиції, згідно якої відповідальність за вчинення міжнародних злочинів за об'ємом, формами і режимом її реалізації повинна відрізнятися від відповідальності за ординарні порушення міжнародного права, а саме: відповідальність за міжнародні злочини повинна встановлювати більш обтяжуючі позбавлення і негативні наслідки для держави правопорушниці; метою кримінальної відповідальності держави є не лише повне відшкодування завданих збитків, а й потерпання негативних наслідків, що йде від усієї спільноти держав; превенція від повторного вчинення такого міжнародного злочину тією ж державою (а також іншими); допускається можливість (для вказаних цілей) правомірного обмеження суверенітету та міжнародної правосуб'єктності злочинної держави. Аналогічні погляди підтримуються широким колом фахівців з міжнародного права, які, проте, заперечують кримінальний характер такої відповідальності, називаючи її міжнародно-правовою, або уникають відповіді на це питання. Представники вітчизняної міжнародно-правової науки у переважній більшості займають проміжну позицію, одночасно підтримуючи погляди, аналогічні позиції прихи-

льників кримінальної відповідальності держав [19, с. 15-20; 20, с. 219-221].

Тобто дані дослідники є прибічниками позиції визнання суб'єктом кримінальних правопорушень у сфері міжнародного права саме державу, а не певних фізичних осіб, які діють як фактично так і юридично від імені держави.

Однак законодавчого узгодження, на даний час, питання кримінальної відповідальності держав не отримано. Натомість існує прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН Проект статей, що регламентують міжнародно-правову відповідальність держав за вчинення протиправних діянь.

На п'ятдесят третій сесії Генеральної Асамблеї ООН, було прийнято проект статей, що регламентують підстави та порядок притягнення до міжнародно-правової відповідальності держав, які вчинили протиправні діяння. Так в проекті статей зазначено, що діяння осіб, які здійснюють керівництво державою в особі певних органів влади від імені держави, у разі наявності ознак протиправності, відповідальність несе сама держава, а не відповідні особи. Існують певні види відповідальності, які може понести держава правопорушник. Так передбачено таких три види відповідальності: реституція, компенсація та сатисфакція. Реституція полягає у обов'язку держави правопорушника, відновлення порушених прав потерпілої держави. Компенсація полягає у відплаті за порушення прав потерпілій державі. Сатисфакція полягає у публічному вибаченні перед потерпілою державою.

Отже, даний вид відповідальності може мати місце у всіх випадках вчинення протиправного діяння державою, але за відсутності ознак злочину. Тому, коли мова йде про вчинення діяння державою, що посягає на встановлений міжнародний правопорядок, можна говорити лише про притягнення її до відповідальності розглядаючи це, як порушення міжнародно-правових зобов'язань.

Також є погляди науковців, щодо вищеведеного міжнародного нормативного акту.

Суб'єктом відповідальності в міжнародному праві, як правило, виступає держава. Відповідно до ухваленого Комісією міжнародного права Проекту статей про відповідальність держави 2001 р., будь-яке протиправне міжнародне діяння держави тягне міжнародно-правову відповідальність держави; діяння держави може бути кваліфіковане як міжнародно-правове лише на підставі міжнародного права; порушення державою міжнародного зобов'язання є таким лише в тому випадку, коли поведінка або діяння цієї держави не від-

повідають тому, що вимагає від неї зазначене зобов'язання незалежно від того, чи має воно звичайний або договірний характер. При цьому держава розглядається як єдине ціле незалежно від того, який орган держави вчинив діяння, що кваліфікується як правопорушення. Проект статей про відповідальність держав 2001 р. визначає кваліфікаційні умови, за яких поведінка будь-якого органу, особи або установи повинна розглядатися як діяння самої держави відповідно до міжнародного права, а саме:

– поведінка будь-якого органу держави розглядається як діяння цієї держави відповідно до міжнародного права незалежно від того, чи здійснює цей орган законодавчі, виконавчі, судові або будь-які інші функції, незалежно від становища, яке він має в системі держави, і незалежно від того, чи є він органом центральної влади або адміністративно-територіальної одиниці держави; поняття «орган» охоплює в себе будь-яку особу або будь-яке утворення, що мають такий статус за внутрішньодержавним правом (ст. 4);

– поведінка особи або утворення, що не є органом держави відповідно до ст. 4, але уповноваженого правом цієї держави здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави відповідно до міжнародного права, за умови, що в цьому випадку ця особа або утворення діє в цій якості (ст. 5);

– поведінка органу, наданого в розпорядження держави іншою державою, розглядається як діяння першої держави відповідно до міжнародного права, якщо цей орган діє для здійснення елементів державної влади тієї держави, у розпорядження якої його надано (ст. 6);

– поведінка органу держави, особи або утворення, уповноважених здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави відповідно до міжнародного права, якщо цей орган, особа або утворення діють у цій ролі, навіть якщо вони перевищують свої повноваження або порушують указівки (ст. 7);

– поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави відповідно до міжнародного права, якщо ця особа або група осіб фактично діє за вказівками, під керівництвом або контролем цієї держави під час здійснення такої поведінки (ст. 8);

– поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави відповідно до міжнародного права, якщо ця особа або група осіб фактично здійснює елементи державної влади за відсутності або в разі неспроможності

офіційної влади й в умовах, що вимагають здійснення таких елементів влади (ст. 9);

– поведінка повстанського руху, що стає новим урядом держави, розглядається як діяння цієї держави відповідно до міжнародного права;

– поведінка, повстанського або іншого руху, якому вдається створити нову державу на частині території вже існуючої держави або на якій-небудь території під її керуванням, розглядається як діяння цієї нової держави відповідно до міжнародного права;

– поведінка, що не присвоюється державі на підставі попередніх статей, проте розглядається як діяння цієї держави відповідно до міжнародного права, якщо й тією мірою, якою ця держава визнає й приймає цю поведінку як власну (ст. 11).

Найчастіше держава несе відповідальність за дії або бездіяльність своїх виконавчих органів – міністерств і відомств, армійських і поліцейських підрозділів, прикордонних і спеціальних служб, аж до нижчої ланки виконавчої влади. Держава не може ухилитися від відповідальності, посилаючись на ту обставину, що відповідно до внутрішнього законодавства ці дії не треба вчиняти або треба вчиняти в інший спосіб. Це положення закріплено у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.: держава «не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання нею договору» (ст. 27) [21, с. 136-137]. У випадку вчинення протиправного діяння не у статусі посадової особи, поведінка даної особи не пов'язана із державою. У міжнародному праві не передбачено відповідальності держави за вчинення протиправних діянь фізичними особами. Але у випадку, якщо здійснюється посягання фізичною особою на охоронювані, міжнародними правом, права та інтереси іншої держави, до відповідальності також притягається держава, що не забезпечила їх захист. Держава несе юридичну відповідальність за невиконання своїх зобов'язань стосовно забезпечення не порушення прав та законних інтересів іншої держави на своїх територіях, що може мати прояв у бездіяльності органів державної влади, які мають своїм завданням захист відповідних прав та інтересів.

На відміну від позиції, що мала нормативно-правове регулювання відповідальності держави за вчинення протиправного діяння у сфері зобов'язального права, розглядаючи вчинення кримінального правопорушення держави, до відповідальності може притягуватися, як сама держава так і посадова особа, що

діяла від імені держави. Також слід зауважити на дієвості відповідальності, а саме нормативно-правового забезпечення та фактичного втілення правових норм, у контексті сили впливу міжнародних організацій на міжнародні правовідносини. Через вивчення, як взаємодія ЄС із R2P перевіряє його нормативне лідерство у контексті внутрішніх та зовнішніх політичних викликів його авторитету. Ми розширюємо попередні дослідження нездатності ЄС жити особистим прикладом щодо обов'язку захисту, додаючи недостатній аналітичний вимір – тенденції на глобальному рівні – і пропонуючи альтернативне пояснення очевидної двоїстості щодо відповідальності щодо захисту в деяких частинах ЄС [22].

Не аби-яку роль відіграє також і діяльність самих міжнародних організацій. Створення процесу «Відповідальність із захисту» (R2P) та Міжнародного кримінального суду (МКС) багато хто вважав за значний прогрес у захисті прав людини. Проте зараз ці інститути перебувають у кризі, значною мірою через їхню нездатність запобігти недавнім серйозним порушенням прав людини в Сирії або розслідувати їх у судовому порядку. Було дві відповіді на цю кризу: перша припускає, що криза викликана нинішніми структурами міжнародного управління, зокрема владою Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (РБ ООН), і закликає до радикальних реформ. Другий бачить можливості в існуючій структурі і виступає за те, щоб R2P та ІСС були більш тісно пов'язані під контролем РБ ООН [23].

Дане питання пов'язане із відповідальністю за односторонній захист. Відповідальність за захист (R2P) пройшла довгий шлях за короткий проміжок часу. З несприятливого початку цей принцип був схвалений Генеральною Асамблеєю у 2005 році та односторонньо підтверджений Радою Безпеки у 2006 році (Резолюція 1674). Однак цей принцип, як і раніше, викликає запеклі суперечки, насамперед через його зв'язок з гуманітарним втручанням і поширену думку про те, що його головна мета полягає в тому, щоб створити можливість для легітимізації одностороннього військового втручання. У цій статті викладається аргумент про те, що поглиблення консенсусу щодо R2P залежить від його відмежування від політики гуманітарного втручання, і пропонується, що одним із способів зробити це є відмовитися від пошуку критеріїв для прийняття рішень про застосування сили, одна з центральних частин звіту Міжнародної комісії. з втручання та державного суверенітету за 2001 рік, у якому було придумано фразу R2P. Критерії навряд чи отри-

мають міжнародну підтримку, стверджується у статті, і з меншою ймовірністю покращать процес прийняття рішень про те, як найкраще реагувати на серйозні гуманітарні кризи. Тим не менш, R2P може зробити важливий внесок в осмислення проблеми військового втручання, пом'якшуючи потенційні «моральні ризики», долаючи тенденцію міжнародних акторів зосереджуватися виключно на військових методах та надаючи імпульс зусиллям із практичного захисту в польових умовах. і з меншою ймовірністю покращать процес прийняття рішень про те, як краще реагувати на великі гуманітарні кризи. Тим не менш, R2P може зробити важливий внесок в осмислення проблеми військового втручання, пом'якшуючи потенційні «моральні ризики», долаючи тенденцію міжнародних акторів зосереджуватися виключно на військових методах та надаючи імпульс зусиллям із практичного захисту в польових умовах. і з меншою ймовірністю покращать процес прийняття рішень про те, як краще реагувати на великі гуманітарні кризи [24]. Також було внесено великий дослідницький вклад у вивчення та практиці міжнародних відносин (МО), сформулювавши моральні вимоги, що висуваються до держав та міжнародних організацій фактом людських можливостей. У свою чергу, дещо з того, що було вивчено дослідниками МО, може зробити свій внесок у її проект, розглядаючи способи, якими конкретні міжнародні інститути (такі як ПРООН) боролися зі своїми міжнародними обов'язками, наголошуючи на ролі егалітарних соціальних рухів в установі та реформа міжурядових організацій глобального рівня та пошук шляхів втілення «Принципів глобальної структури» Нуссбаума до поточного порядку денного реформи системи Організації Об'єднаних Націй [25].

Також є окремим питанням, є притягнення до відповідальності держав за допомоги недержавних організацій, натомість це також може порушувати інтереси інших суверенних утворень (держав). Напередодні 10-ї річниці Угоди про відповідальність із захисту (R2P) спеціальний радник Організації Об'єднаних Націй з R2P проголосив компонент II (що стосується міжнародної допомоги за згодою держави) найбільш перспективним аспектом відповідальності за захистом [26].

Отже, щодо концепції відповідальності держав за вчинення кримінальних правопорушень у сфері міжнародних відносин, є багато думок. Основним елюментом такого роду відповідальності є встановлення примусового хара-

ктеру її несення. Це є однією із основних, особливих ознак даного виду правовідносин, так як мова йде саме про заходи впливу, що застосовуються до держави. Враховуючи те, що публічні міжнародні відносини гуртуються за засадах вільного волевиявлення сторін (держав, як основних їх учасників), суверенітету (незалежності) сторін, тому погляди щодо застосування заходів примусу щодо несення кримінальної відповідальності держави є досить голосними. Тому за для ефективного функціонування сукупності заходів даного інституту, примус є необхідним.

Висновки. Питання відповідальності є нерозривним елементом правового регулювання. Розглядаючи міжнародні відносини публічно-правового характеру, дана складова набирає ще більшої актуальності. Виходячи із основ міждержавних відносин, одним із принципів їх побудови, є рівність сторін та суверенітет. Тому, застосування будь-яких примусових заходів до держав у правовідносинах, не має місця. Враховуючи дану особливість правовідносин, питання притягнення до відповідальності стає не ординарним. З точки зору міжнародних правовідносин, що виникають внаслідок порушень міждержавних зобов'язань, притягнення до відповідальності регламентується відповідними міжнародно-правовими актами. Беручи до уваги, також особливість зобов'язальних правовідносин, що створюються самими державами, питання притягнення до відповідальності визначається їх учасниками. У даному випадку це не є примусом, а виконанням добровільно взятих на себе зобов'язань, у разі порушення договірних відносин.

Розглядаючи питання притягнення до кримінальної відповідальності держав, спираючись на міжнародно-правову основу при дослідженні даного аспекту не мало місце, через відсутність правового регулювання. Досліджуючи погляди вчених є відповідні теоретичні квінтесенсії його питання. Але саме перелік злочинних діянь, їх систематизація, створення відповідних міжнародних органів, порядку притягнення до відповідальності потребує більших доробок.

Враховуючи це, міжнародно-правові реалії публічної відповідальності держав мають місце та законодавче регулювання тільки у контексті порушення договірних зобов'язань. Щодо кримінально-правової відповідальності держав за вчинення міжнародних злочинів, дане питання потребує більших теоретичних доробок та законодавчої регламентації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Grotius, H. The right of war and peace. Indiana: Liberty Fund, Inc., 2005. 362 p. URL: https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/2637/Grotius_RightsWarPeace1625.pdf (дата звернення: 26.06.2023).
2. Ежегодник Комиссии международного права. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_2009_v1.pdf (дата звернення: 26.06.2023).
3. Буроменський М. В. Міжнародне право : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
4. Shaw Malcolm N. International Law. 5th Edition. Cambridge. Cambridge : University Press, 2003. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/abs/international-law-by-malcolm-n-shaw-cambridge-cambridge-university-press-2003-5th-edition-xxix1v1288-pp-hbk-isbn-0521824737-10000-pbk-isbn-0521531837-3495/F09277BD1C3493DAEC1C9777872A980B> (дата звернення: 26.06.2023).
5. Курис П. М. Международные правонарушения и ответственность государства. Вильнюс : Минтис, 1973. 279 с.
6. Буткевич В. Г. Міжнародне право : основні галузі. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 2004. 814 с.
7. Василенко В. А. Ответственность государства за международные правонарушения. Киев : Вища школа, 1976. 267 с.
8. Rainbow Warrior Reports of International Arbitral Awards. Vol. 20. New York, 1990.
9. United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (Hostages) case. ICJ Reports, 1980. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/64/judgments> (дата звернення: 26.06.2023).
10. Форми і види міжнародно-правової відповідальності держави : Міжнародне право. URL: https://stud.com.ua/90942/pravo/formi_vidi_mizhnarodno_pravovoyi_vidpovidalnosti_derzhavi (дата звернення: 20.06.2022).
11. Grotius, H The right of war and peace. India : Liberty Fund.. 1021 p.
12. The site of United Nations. Treaty collection. URL: http://untreaty.un.org/ilc/publications/yearbooks/A%20Ybkvolumes%20e%29/ILC_1956_v2_e.pdf (дата звернення: 20.06.2022).
13. Barboza J. International criminal law, 2000. 396 p.
14. Зміст концепції кримінальної відповідальності держави. URL: <http://international-relations.knukim.edu.ua/article/download/177644/177491/392489> (дата звернення: 05.06.2023).
15. Важна К. А. Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 292 с.
16. Зелінська Н. А. Монографія. Одеса: Юридична література, 2006. 568 с.
17. Важна К. А. Зміст концепції кримінальної відповідальності держави. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. Вип. 4. С. 129-140.
18. Важна К. А. Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві. Монографія, Київ : Видавництво Ліра-К., 2017. 282с.
19. Манийчук Ю. В. Последствия международного правонарушения. Киев: Вища школа, 1987. 147 с.
20. Higgins R. International law and the avoidance, containment and resolution of disputes: General course of public international law, 1991. 360 p.
21. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.
22. Edward Newman, Cristina G. Stefan Normative Power Europe. The EU's Embrace of the Responsibility to Protect in a Transitional International Order, 2019. URL: <https://doi.org/10.1111/jcms.12953> (дата звернення: 26.05.2023).
23. Anley K. The Responsibility to Protect and the International Criminal Court: counteracting the crisis, 2015. URL: <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12185> (дата звернення: 26.05.2023).
24. Bellamy A. J. The Responsibility to Protect and the problem of military intervention, 2008. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2008.00729.x> (дата звернення: 26.05.2023).
25. Craig N. Murphy International Relations and Responsibility in an Increasingly Unequal World, 2006. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2006.00525.x> (дата звернення: 26.05.2023).
26. Gallagher A. The promise of pillar II: analysing international assistance under the Responsibility to Protect, 2015. URL: <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12459> (дата звернення: 26.05.2023).

Стаття надійшла до редакції 22.09.2023

Стаття рекомендована до друку 24.10.2023

S. G. PEVKO

Associate Professor of the Department of Fundamental and Legal Disciplines of Faculty No. 6

E-mail: Stanislav.advocate@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>

Kharkiv National University of Internal Affairs,
Kharkiv, 61000, 27 Leva Landau Avenue

**INTERNATIONAL RESPONSIBILITY OF STATES
(THEORETICAL AND LEGAL VIEW)**

ANNOTATION: *Introduction.* This article examines the theoretical and legal possibility of bringing legal relations of a public nature to the international legal responsibility of the participating state, in order to determine the actual mechanisms for the implementation of influence measures and the types of legal consequences that apply to the guarantor state of international legal norms, by analyzing the views of scientists on the issue of responsibility of states, their types, the legal framework of an international nature, which regulates the issue of the mechanism and means of influence on the state.

Summary of the main research results. First, the quintessence of the axiology of responsibility as a legal phenomenon and its place in international legal relations is emphasized. Also, on the basis of the study of the views of scientists, the differentiation of international responsibility was determined. Several of its types have been identified. The first type of responsibility, which occurs in cases of illegal actions in the form of violation of contractual obligations, the second type of compliance, which occurs for the commission of international crimes. Emphasis is placed on the legal regulation of responsibility for illegal acts in the field of legal obligations. The main international normative acts regulating the procedure of bringing to responsibility, ensuring peace and security in the foreign space have been analyzed. The international practice that reveals the cases of bringing to international responsibility on the example of states that participated in legal relations in violation of international legal norms is given.

Conclusions. According to the results of the study, the duality of approaches to the responsibility of states was established. Conclusions were made regarding the prospects and realities of bringing the state to international legal responsibility.

KEY WORDS: *state, illegality, obligations, international, crime, sanctions, process, offense.*

REFERENCES

1. Grotius, H. (2005). The right of war and peace. Liberty Fund, Inc. TSN. https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/2637/Grotius_RightsWarPeace1625.pdf
2. *Yearbook of the International Law Commission.* 2023 June, 26). URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/russian/ilc_2009_v1.pdf (In Russian)
3. Buromensky, M.V. (2006). International law: heading guide. Yurinkom Inter. (In Ukrainian)
4. Shaw Malcolm, N. (2003). *International Law. 5th Edition.* Cambridge University Press. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/abs/international-law-by-malcolm-n-shaw-cambridge-cambridge-university-press-2003-5th-edition-xxix1v1288-pp-hbk-isbn-0521824737-10000-pbk-isbn-0521531837-3495/F09277BD1C3493DAEC1C9777872A980B>
5. Kuris, P. M. (1973). *International offenses and responsibility of the state.* Mintis. (In Russian)
6. Butkevych, V. G. (2004). *International law: main branches.* Lybid. (In Ukrainian)
7. Vasilenko, V. A. (1976). *Responsibility of the state for international offenses.* Vishcha school. (In Russian)
8. Rainbow Warrior (1990). *Reports of International Arbitral Awards.*
9. (2023 June, 26). *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (Hostages) case.* URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/64/judgments>
10. (2023 June, 20). *Forms and types of international legal responsibility of the state: International law.* URL: https://stud.com.ua/90942/pravo/formi_vidi_mizhnarodno_pravovoyi_vidpovidalnosti_derzhavi (In Ukrainian)
11. Grotius, H (2005). *The right of war and peace.* Liberty Fund.
12. The site of United Nations. Treaty collection. (2023 June, 20). URL: http://untreaty.un.org/ilc/publications/yearbooks/A_Ybkvolumes%28e%29/ILC_1956_v2_e.
13. Barboza J. International criminal law. 2000. 396 p
14. (2023 June, 05). Contents of the concept of criminal responsibility of the state. URL: <http://international-relations.knukim.edu.ua/article/download/177644/177491/392489> (In Ukrainian)
15. Vazhna, K. A. (2017). *Kontsepsiia kryminalnoi vidpovidalnosti derzhavy: mozhlyvist realizatsii v suchasnomu mizhnarodnomu pravi.* Lira-K Publishing. (In Ukrainian).
16. Zelinskaya, N. A. (2006). *Monograph.* Yuridicheskaya literature. (In Ukrainian)
17. Vazhna, K. A. (2017). Contents of the concept of criminal responsibility of the state. *International relations: theoretical and practical aspects.* (In Ukrainian).
18. Vazhna, K. A. (2017). *The concept of state criminal responsibility: the possibility of implementation in modern international law. Monograph.* Lira-K. (In Ukrainian).

19. Maniyuchuk, Yu. V. (1987). *Consequences of an international offense*. Vishcha shkola. (In Russian)
20. Higgins R. (1991). *International law and the avoidance, containment and resolution of disputes: General course of public international law*.
21. Wojciechowski A. V. (2020). *International law*. Ministry of Internal Affairs of Ukraine. (In Ukrainian)
22. Edward, N., Cristina, G. S. (2019). *Normative Power Europe? The EU's Embrace of the Responsibility to Protect in a Transitional International Order*. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/jcms.12953>
23. Kirsten A. (2015). *The Responsibility to Protect and the International Criminal Court: counteracting the crisis*. TSN. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-2346.12185>
24. Alex J. B. (2008). *The Responsibility to Protect and the problem of military intervention*. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2346.2008.00729>.
25. Craig N. (2006). *Murphy International Relations and Responsibility in an Increasingly Unequal World*. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-7660.2006.00525>.
26. Adrian G. (2015). *The promise of pillar II: analysing international assistance under the Responsibility to Protect*. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-2346.12459>

The article was received by the editors 22.09.2023

The article is recommended for printing 24.10.2023